

КАТЕГОРІЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Від того, як саме суб'єкт оцінює суспільний фон свого життя, і того, що слугує для нього орієнтиром життєвого успіху, залежать і формування його життєвих цілей, перспектив і загальне світосприйняття. Ознаки успішності, котрі людина сприймає як реальні, визначають оцінку наявних та нових життєвих можливостей, що відкриваються перед особистістю. Вони ж визначають ступінь її самореалізації. Уявлення людей про успіх визначають пріоритети поведінкової активності. В сучасній соціології успіх називають однією з *фундаментальних культурних системотвірних категорій*, навколо яких формується уявлення про соціальний порядок [1, с. 315].

Зазвичай під успіхом у науковій літературі розуміють досягнення суб'єктом певних цілей у обраній сфері діяльності. У тлумачному словнику Д.Ушакова успіх має два визначення: з одного боку, це таланти у задуманій справі, вдале досягнення поставленої мети, а з іншого – визнання такої удачі з боку оточуючих, суспільне схвалення певних досягнень. Про успіх можна говорити стосовно конкретних ситуацій, подій життя, а про “успішність” – як про інтегративний показник. Успіх у конкретних ситуаціях виникає при досягненні, реалізації індивідом певної поставленої мети, тоді як життєвий успіх можна розглядати як досягнення, реалізацію ним цілого ряду певних цілей на всіх етапах життєвого шляху.

У будь-якому разі, як зазначав К.Мангейм, дарма говорити про успіх як такий у відриві від особливостей соціальної структури, він наголошував на певному зв'язку між різними формами уявлення про успіх та структурою соціаль-

ної й економічної систем [2, с. 236]. Такий підхід відповідає концепції подвійного структурування П.Бурдьє, де структури виступають “кінцевими причинами” практик і уявлень колективних та індивідуальних агентів, котрі продукують практики й тим самим відтворюють і перетворюють структури. “Подвійність” при цьому означає вплив взаємний, але не однаковий. Хоч агенти й є суб’єктами практик, самі ці практики не можуть здійснюватися “поза” або “незалежно” від структур, що їм передують, позаяк агенти завжди перебувають “всередині” вже наявних соціальних відносин. П.Бурдьє зауважував щодо цього: “Агенти ніколи не бувають вільними, проте ніколи ілюзія свободи (або відсутності примусу) не буває такою повною, як тоді, коли вони діють за схемами свого габітусу: у цьому разі агенти відчують примус не більше, ніж тиск повітря” [3, с. 66].

Таке зауваження переконливо ілюструє момент певної ілюзорності соціальної реальності, утім, на думку О.Злобиної, ця ілюзорність навіть більша: суб’єкт не лише не вільний від структури, він не вільний від неї двічі. З одного боку, тоді, коли він сприймає світ “зсередини”, діючи ніби самостійно, але насправді скерований структурою, з іншого – коли він дивиться на світ наче «ззовні», як на арену власного життєздійснення і бачить картину, що є лише індивідуальним поєднанням *соціальних* уявлень [1, с. 13]. Водночас сам індивід не тільки не осмислює, ба навіть не переживає жодного відчуття ілюзорності й у цілковитій відповідності із відомою теоремою В.Томаса сприймає себе як реального продуцента реальних змін, бо коли люди визначають ситуації як реальні, вони є реальними за своїми наслідками.

Отже, індивід може відтворювати своє існування та сутність тільки в суспільстві, яке є єдиним джерелом відтворювальних структур людини (економічних, політичних, культурних тощо), тоді як самі ці структури відтворюються тільки людьми. У такому розумінні взаємодія

людей, їхня поведінка та світосприйняття обов'язково опосередковуються соціальними структурами. Складний ланцюг таких соціальних опосередкувань – своєрідна модель соціальної детермінації уявлення про життєвий успіх.

Таким чином, у процесі соціологічного аналізу можна спробувати розрізнити об'єктивні ознаки життєвого успіху і суб'єктивні способи його оцінки та сприйняття самими суб'єктами. Крім того, можна спробувати виділити основні принципи зв'язку між зовнішніми та внутрішніми передумовами формування уявлень про життєвий успіх, механізми активної взаємодії об'єктивної та суб'єктивної детермінації в оцінці способів досягнення успіху. В основі суб'єктивного сприйняття успіху К.Мангейм вбачає амбіції, бажання боротися за успіх. Різноманітність форм, що їх набувають амбіції, можна прослідкувати за допомогою різних можливих видів успіху [2, с. 236].

У вже згаданій роботі К.Мангейм називає успіх і *досягнення* дуже близькими явищами. І успіх, і досягнення зазвичай передбачають наявність певної вдалої реалізації, позитивних результатів певної діяльності. *Досягнення* визначається як реалізація та продуктивне втілення можливостей у певній сфері діяльності. М.Стал навіть говорить про наявність *потреби досягнень* і тлумачить останню як цілеспрямовану поведінку, спрямовану на складні цілі, можливість досягнення яких є обґрунтованою, а сам індивід може отримувати об'єктивну оцінку того, як йому це вдається [4, с. 5]. Виходячи з цього, досягнення можна тлумачити як позитивний результат, отриманий внаслідок цілеспрямованої діяльності. Сама цілеспрямована діяльність має соціальну природу, основні механізми якої, починаючи з формування соціально схвалених цілей та засобів їх досягнення і закінчуючи оцінкою ситуації за допомогою соціального порівняння, формуються суспільством [5, с. 26].

Розглянемо детальніше механізми цілеспрямованості. Н.Наумова пропонує структурувати цілеспрямовану поведінку на формування цілі, вибір засобів та оцінку результатів. Діяльність оцінюється за її ефективністю, тобто за результатом. У цьому розумінні метою діяльності виступає її результат. Мета – це певна психологічна реальність, на яку спрямована діяльність, іншими словами, це представлений у ідеальному вигляді результат діяльності, мотивоване та усвідомлене передчуття майбутнього результату. Прийняття рішення – це оцінка альтернатив, розрахунок наслідків, вибір способу дій, виходячи з відносної цінності очікуваного результату. Вибір засобів, методів, способів дії відбувається тільки на основі оцінки їх ефективності щодо можливостей досягнення мети. Засоби інструментально підпорядковані цілям, хоча і змістово незалежні від останніх. Можна припустити, що обираються не тільки засоби, а і самі цілі, бо, наприклад, індивід може відмовитися від мети, якщо її досягнення вимагає занадто великого ризику або нерівноцінних очікуваному результату витрат. Очікуваний результат, те, заради чого індивід прагне досягти поставленої мети, можна уявити у вигляді “винагорода”. Причому винагорода може бути як внутрішньою (психологічною), так і зовнішньою (соціальною). Н.Наумова зауважує, що не кожна навіть цілеспрямована діяльність розрахована на винагороду, стимулюється і мотивується останньою [5, с. 27–30]. Тоді як досягнення й успіх передбачають та стимулюються винагородою.

Якщо результатом *досягнення* може бути як внутрішня винагорода, так і соціальна, то *успіх* пов’язують зі сферою соціальних (міжіндивідуальних) зв’язків, а фундаментальною ознакою успіху в цій сфері виступає “*визнання*”, тобто соціальна винагорода. Виходячи з цього, розрізняють два види успіху: а) *об’єктивний успіх* (суспільне визнання самого досягнення) та б) *суб’єктивний успіх* (визнання, яке отримує автор досягнення) [2, с. 237]. Крім того, досяг-

нення успіху може проявлятися у двох протилежних формах: бажанні досягти успіху та остраху поразки. Хоча слід зауважити, що, незважаючи на позитивну чи негативну орієнтацію, поведінка людини в такому разі завжди спрямована на досягнення.

Об'єктивним успіхом, у розумінні К.Мангейма, є досягнення, яке змінює життя людей та поведінку соціальних груп, як, наприклад, винахід літака, що дав можливість людині літати. Це слід наголосити, бо зазвичай під успіхом розуміють саме його суб'єктивний аспект, тобто особистий успіх автора досягнення. Насправді ж успіх включає два аспекти: соціальне визнання досягнення як такого та пошанування його автора. Утім, може трапитись, що визнанням виявляється лише досягнення, а його автор залишається непоміченим. У такому випадку теж можна досить обґрунтовано говорити про успіх [2, с. 238]. Тим не менше, згідно зі згаданою роботою К.Мангейма, слід пам'ятати, що бажання досягти успіху, більш чи менш стабільного, завжди знаходиться в основі соціального життя. Для будь-якого члена суспільства саме по собі досягнення видається мало привабливим, кінцевою метою завжди виступає соціальний успіх [2, с. 239].

Відносно стабільний успіх сконцентований переважно у трьох царинах суспільного життя: у владі, в економічній сфері та у кар'єрі [2, с. 240]. Це те, що на відміну від доволі суб'єктивного "визнання" можна реально зафіксувати. Престиж і слава швидкоплинні, залежать від "публіки" і тому мінливі та слабо прогнозовані. Усталеність такого суб'єктивного успіху може гарантуватись лише непорушною стабільністю соціального порядку, а ми, на думку К.Мангейма, перебуваємо на тому рівні історичного розвитку, коли громадська думка не є стабільною. На відміну від неї багатство і влада стабільніші та певним чином взаємодоповнюють одне одного. Проте з розвитком суспільства ці співвідношення поволі змінюються. К.Мангейм слідом за В.Зомбартом зауважує, що багатство, яке

колись було отримане через владу, поступово заміщується владою, яка гарантується багатством [2, с. 242]. Тому і не дивно, що наразі влада і багатство стали настільки взаємопов'язаними явищами, що наявність одного автоматично передбачає наявність другого.

Оскільки успіх передбачає визнання, то слід звернути увагу на те, як досягнення оцінюються та за яких умов визнаються успішними. Очевидно, що явища успіху є динамічним утворенням і змінюється не лише залежно від конкретних суспільних умов, а й відбиває різноманіття можливих групових та особистісних ціннісних пріоритетів у межах певного суспільства. Тому можна припустити наявність одразу кількох актуальних систем уявлень індивідів як про успіх соціальний, так і про усіх власний. Важливо враховувати суб'єктивні цінності (позитивні чи негативні), приписувані як власне діяльності, так і результатам цієї діяльності, тому що співвідношення між цими критичними оцінками визначає, як ми оцінюємо досягнення та його "заслуженість" [6, с. 3]. Адже, на думку Н.Фезера, саме те, наскільки заслуженими є визнання та винагорода, яку отримав індивід за свою діяльність, стає вирішальним показником рівня досягнутої ним успішності. Приміром, позитивно оцінені дії, що передують позитивно оціненим результатам, зазвичай сприймаються як заслужені досягнення, тоді як негативно оцінені дії, що передують позитивно оціненим результатам, не можуть вважатися успіхом. Незаслужена соціальна винагорода може трактуватись лише як везіння, а не як досягнення чи успіх. Високою також може бути оцінка зусиль, докладених індивідом, аби досягти успіху. Успішними оцінюються досягнення, до яких прикладені оптимальні зусилля, тобто досягнення повинні бути здобуті не надто легко і не надто важко [6, с. 3–4]. Ф.Хайдер всю відповідальність за досягнення успіху приписує індивіду, а досягнення, здобуті за допомогою щасливого збігу обставин та вирішального впливу ззовні, відносить до везін-

ня [7, с. 113]. Тобто однією з характеристик успішності може виступати ще і рівень відповідальності самого індивіда за його дії, наміри та отримані результати.

Люди по-різному оцінюють досягнення інших. Це пов'язано з тим, наскільки важливими виявляються цінності, що лежать в основі досягнень. На думку С.Кримського, людина вибудовує своє буття за цінностями і смислами, співзвучними її еству. Людина перетворила екологію свого існування на культурну онтологію, трансформувала планету в “умебльовану кулю” цивілізації. Цей штучно розчаклований світ з привілейованим становищем людини, реальність, якій притаманний аксіологічно значущий ландшафт, і становить специфічний ціннісно-смісловий Універсум людини [8, с. 25–26]. Людина сама створює для себе штучно комфортний світ з власними уявленнями про своє місце в ньому, правилами поведінки та шляхами досягнення успіху. Кожний індивід вибудовує свій ціннісно-смісловий універсум, актуальні цінності якого визначають все його буття.

Цінності визначають як загальні уявлення людей про зразки бажаної і небажаної поведінки та результати діяльності. Саме цінності зумовлюють ті способи поведінки та цілі, яким надається перевага. Відповідно виділяють інструментальні та темпоральні цінності. М.Рокіч припускає, що хоча цінності є відносно стабільними утвореннями, вони не залишаються незмінними протягом життя особистості. Вони є сукупним результатом впливу соціальних та психологічних феноменів на індивіда [9, с. 53]. Цінності відіграють вирішальну роль у побудові власного образу індивіда та виступають важливим елементом ідентичності особистості. Всі цінності організуються у системи цінностей індивідів так, що центральні цінності мають найбільше значення та захищаються найвідданіше.

Якщо зважати на особливості суспільної свідомості в нашій країні, то можна виокремити дві основні життєві стратегії залежно від спрямованості особистісних очіку-

вань: стратегія виживання (численніша) та стратегія досягнення (менш численна) [10, с. 19]. До першої групи належать ті, хто відчуває розгубленість перед новими обставинами життя, нездатність самостійно визначитися у порушеному світі і тому шукає підтримки у минулому. Перспективне планування у таких людей виражене надто слабо, їхнє кредо: «аби не було ще гірше, ніж зараз». Вони обирають пасивну стратегію адаптації до нової соціальної реальності. Ті, хто обирає стратегію досягнення або активний спосіб адаптації, набагато оптимістичніше сприймають свої можливості подолання труднощів та краще оцінюють своє сьогоднішнє та майбутнє. Їхнє життєве кредо: “треба зробити все, щоб завтра було краще, ніж сьогодні”.

Подібне розрізнення знаходимо у К.Мангейма, хоча в основі того, що зумовлює сприйняття індивідом себе та свого життя, він вбачає амбітність. Так, наявність мети у активної й амбітної людини привносить у її життя цілісність та повноту. І якщо раптом трапляється неминуча помилка чи план не вдається, що загрожує провалом та розчаруванням, то така людина швидко віднаходить рівновагу та нові сили, щоб не зазнати остаточної поразки і з часом все ж досягає своєї мети.

Життя неамбітної людини мінливе та дискретне. Воно сповнене миттєвими змінами настрою та страхів. Постійною загрозою для такої людини є можливість втратити індивідуальність, якщо це не є її чеснотою і метою життя. Тобто для амбітної людини характерний активний підхід до життя, і вона повністю бере відповідальність за своє життя та досягнення на себе (стратегія досягнення), тоді як для неамбітної людини притаманне пасивне сприйняття світу і делегування відповідальності за своє життя та результати діяльності зовнішнім обставинам або релігійним силам (стратегія виживання).

Дослідження засвідчують, що далеко не все населення України зорієнтоване на стратегію досягнення успіху. Це

зумовлено історичними причинами та соціальними, політичними й економічними умовами, які склались наразі в нашій країні. Утім, розглядаючи життєвий успіх, не слід повністю відкидати стратегію виживання як апіорно неуспішну, адже в певному сенсі виживання теж можна вважати деяким успіхом, коли розглядати його як позитивний результат пристосування до життя.

Звичайно, вивчення складових життєвого успіху в уявленнях населення не буде повним, якщо не додати суб'єктивних оцінок людьми власних життєвих досягнень або актуального життєвого успіху. Досліджуючи формулу життєвого успіху людини, Є.Головаха виділяє два підходи до оцінки успіху: *актуальний*, який ґрунтується на оцінці того, що людина вже досягла, і *потенціальний*, в основі якого лежить життєва перспектива – цілі, плани та потенційні можливості самореалізації в різноманітних сферах життєдіяльності [11, с. 87]. Необхідність розрізнення цих аспектів проблеми життєвого успіху зумовлена визначальною роллю життєвої перспективи у регуляції діяльності й психологічного стану людини.

Актуальний життєвий успіх ґрунтується на об'єктивних досягненнях, серед можливих показників якого – соціально-статусний критерій, зумовлений позицією людини у соціальній ієрархії, її соціальним статусом, який характеризує міру суспільного визнання того, що досяг індивід у тих чи інших сферах соціального життя (соціальне становище, престиж, авторитет тощо). Крім того, будь-який життєвий успіх співвідноситься з віком людини як мірою реалізації часу життя. Оскільки життєвий шлях індивіда регулюється соціальними нормами, що визначають віковий розклад основних життєвих подій та соціальних досягнень, відставання індивіда від цього розкладу сприймається оточуючими як невдача, а відповідність йому чи випередження – як більш чи менш значний успіх. Також необхідно враховувати самооцінку індивідом рівня його домагань. Один і той самий результат, досягнутий

різними людьми в однаковому віці, може оцінюватись ними по-різному залежно від рівня домагань. Так само по-різному цей результат може оцінюватись і оточуючими.

Потенційний успіх залежить також від можливостей індивіда. Сфера можливостей безпосередньо пов'язана з психологічними ресурсами особистості – здібностями, знаннями, вміннями, вольовими якостями і соціальним інтелектом, який забезпечує його власнику можливість долати опір соціального середовища під час реалізації своїх домагань.

Об'єктивний життєвий успіх як сукупність минулих життєвих досягнень та суб'єктивно-перспективний успіх як готовність та здатність індивіда до подальшої самореалізації у різноманітних сферах життя можуть бути безпосередньо зіставлені лише за умови, що досліджується особистісний сенс і суб'єктивне значення минулого і майбутнього та порівнюються з самооцінкою життєвого успіху. У цьому разі об'єктом дослідження має бути не біографія індивіда, розгорнута у реальному біографічному масштабі, а сформована у свідомості індивіда загальна картина світу, у якій події минулого та майбутнього у їх взаємозв'язку утворюють єдине теперішнє індивіда [11, с. 94].

Отже, під життєвим успіхом слід розуміти системний феномен, при розгляді якого необхідно враховувати кілька компонентів: знання загальних норм та цінностей, цілей та шляхів їх досягнення; самооцінку індивідом своїх можливостей, психологічних та фізичних ресурсів та зіставлення їх із віковими і рольовими очікуваннями соціального оточення, а також поведінковий компонент, який відображає факт засвоєння індивідом та присвоєння ним специфічних саме для даного соціуму форм діяльності. Успіхом можна вважати результат цілеспрямованої поведінки, який отримує схвалення соціального оточення. Для отримання такого схвалення потрібні певні зусилля, бо досягнення, набуті лише завдяки щасливому випадку або за умов значної допомоги ззовні, можуть бути оцінені як везіння або

незаслужена винагорода. Слід також враховувати соціальний статус індивіда, його вік та самооцінку. Визнання та соціальна винагорода вирішальною мірою залежать від того, наскільки збігаються ціннісно-символічні універсуми індивіда та його оточення. Життєвий успіх у такому сенсі можна розглядати як соціально схвалені досягнення певних цілей, що співвідносяться зі статусними та віковими цінностями членів суспільства на всіх етапах їхнього життєвого шляху.

Література

1. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К., 2004.
2. Mannheim K. Essays on the Sociology of Knowledge. – New York, 1952.
3. Шматко Н. «Габитус» в структуре социологической теории // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т.1. – № 2.
4. Michael J. Stahl. Managerial and Technical Motivation: Assessing Needs for Achievement, Power and Affiliation. – New York, 1986.
5. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. – М., 1988.
6. Norman T. Feather. Values, Achievement, and Justice. Studies in the Psychology of deservingness. – Springer, 1999.
7. Heider F. The Psychology of Interpersonal relations. – Hillsdale, NJ., 1958.
8. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003.
9. Norman T. Feather. Values, Achievement, and Justice. Studies in the Psychology of deservingness. – Springer, 1999.
10. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності. – К., 2002.
11. Головаха Е.И. Формула жизненного успеха // Психология жизненного успеха. – К., 1995. – С. 85–96.